

Сукаленко Т. М.,

Національний університет державної податкової служби України, м. Ірпінь

ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ТИПАЖ "ЧИНОВНИК": ПРИНЦИПИ ВИДІЛЕННЯ Й ОПИСУ

У статті розроблено модель опису лінгвокультурного типу "чиновник", зафіксованого в українському художньому дискурсі XIX століття з урахуванням його поняттєвих, образних і ціннісних характеристик.

Ключові слова: лінгвокультурологія, лінгвоконцептологія, лінгвоперсонологія, лінгвокультурний типаж "чиновник".

В статті розроблена модель опису лінгвокультурного типу "чиновник", зафіксованого в українському художньому дискурсі XIX століття з урахуванням його поняттєвих, образних і ціннісних характеристик.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвоконцептология, лингвоперсоналогия, лингвокультурный типаж "чиновник".

The article suggests the model of description of the linguistic-cultural type "official" introduced in Ukrainian artistic discourse of XIX century with due regard for its conceptual, image-bearing and value characteristics.

Key words: linguistic culturology, linguistic conceptology, linguistic personology, the linguistic-cultural type "official".

Лінгвокультурний типаж – це міждисциплінарне поняття лінгвокультурології, лінгвоконцептології, а також лінгвоперсонології.

Неабиякий досвід моделювання лінгвокультурних типажів накопичено в російському мовознавстві: [В. І. Карасик, 2005; 2010]; [О. О. Дмитрієва, 2005; 2007]; [В. В. Дерев'янська, 2008]; [Є. А. Єліна, 2005]; [М. В. Мироненко, 2005]; [М. В. Міщенко, 2005]; [В. М. Радван, 2005]; [О. Ю. Скачко, 2005]; [О. А. Ярмахова, 2005]; [Л. І. Макарова, 2006]; [Л. П. Селіверстова, 2007]; [Г. Ю. Коровіна, 2008]; [І. О. Мурзінова, 2009]; [Л. А. Васильєва, 2010]; [І. С. Шильнікова, 2010]; [І. В. Щеглова, 2010].

В українській мові таких праць майже немає. Можна назвати тільки статтю В. М. Стуліної, яка виділила ряд лінгвокультурних типажів німецького постмодерністського дискурсу: божевільний геній, номад, чоловік-андрогін, фригідна жінка, мати-тиран, проаналізувала лінгвістичні особливості їх актуалізації.

Це дає підстави для висновку, що проблема взаємозв'язку мови й особистості в українському мовознавстві залишається однією з найменш розроблених. До розв'язання цієї інтердисциплінарної проблеми ми підійшли на основі аналізу лінгвокультурного та соціокультурного моделювання лінгвокультурного типу "чиновник", зафіксованого в українському художньому дискурсі XIX століття.

У роботі лінгвокультурний типаж **визначено як** узагальнені уявлення про осіб, релевантних для тієї чи іншої лінгвокультури [5].

Мета статті – описати лінгвокультурний типаж "чиновник".

Об'єктом дослідження є лінгвокультурний типаж – узагальнений образ особистості, чия поведінка й чії ціннісні орієнтації істотно впливають на українську лінгвокультуру в цілому та є показниками етнічної та соціальної своєрідності суспільства.

Предметом дослідження є вивчення поняттєвих, образних і ціннісних характеристик типу "чиновник", зафіксованих в українському художньому дискурсі XIX століття.

Матеріал дослідження: картотека лінгвокультурних типажів, сформована шляхом суцільної вибірки з словників і довідників української мови, різножанрові художні дискурси XIX століття (українська драматургія, побутова й психологічна драма, повісті, оповідання, поезія тощо).

Розгляд типу "чиновник" засвідчує його широке представлення в літературі XIX ст., зокрема у творчості М. В. Гоголя, характеристика чиновництва XIX ст. зустрічається в багатьох літературознавчих працях, зокрема в дослідженнях О. Белого, В. В. Гіппіус, В. В. Виноградова, В. В. Кожінова, Г. А. Гуковського, С. І. Машинського, Г. П. Макогоненко, М. Б. Храпченко, Ю. М. Лотмана, Ю. В. Манна, І. П. Золотуського, О. Г. Ділакторської, С. Г. Бочарова, В. Марковича, Є. А. Купреянова, М. М. Скатова та ін. Чиновний світ в їх інтерпретації постає як "замкнуте й мертве бюрократичне царство", породжене "електрикою чину", "відгороджене від понять честі, совісті, співчуття", світ зловживань і свавілля, а чиновник – як пересічна, аморальна, безвідповідальна людина, "бездумний гвинтик величезного бюрократичного механізму". У зв'язку з дослідженням процесів типізації в літературознавстві побічно відображена стереотипність в індивідуальному і колективному сприйнятті чиновника [6, с. 4-5].

У російському мовознавстві відомі такі праці з цієї проблеми: [О. Г. Назаренко, 2007] (концепт "чиновник" у текстах вітчизняної культури); [В. І. Карасик, 2008; 2010] (лінгвокультурний типаж "російський чиновник"); [І. В. Щеглова, 2010] (лінгвокультурний типаж "чиновник").

Лінгвокультурний типаж "чиновник" належить до числа соціально-класових типізованих особистостей.

І. В. Щеглова в ряду лінгвокультурних типажів виділяє соціально-класові типи – "узагальнені впізнавані особистості, головною характеристикою яких є їх належність до певної соціальної групи і що впливає звідси їх ставлення до влади і решти населення" [9].

На думку В. І. Карасика, "суспільство є ієрархічно організованою структурою. Найпростіша модель соціальної ієрархії включає керівника й підлеглих, при цьому між ними існує прошарок людей, що забезпечують нормальне функціонування соціального організму на користь влади. Ці люди зайняті в різних сферах суспільного життя – у силових структурах (армія, поліція, державна безпека), у виробництві (керівники державних підприємств), в ідеологічних інститутах (установи освіти, масової інформації, культури), у центральних і місцевих органах влади (міністерства, муніципалітети, громадські організації). Незважаючи на істотні відмінності в їх функ-

ціональних обов'язках, ці люди мають спільні соціокультурні ознаки, зумовлені їх роллю в ієрархічній структурі суспільства, з одного боку, і національно-культурною специфікою соціуму, з іншого боку. Типовим утіленням відповідної ролі є типаж “чиновник” [4; 5].

У різні історичні періоди чиновник мав різні особливості, які зазнавали змін, але є й більш-менш постійні. Так, узагальнюючи наукові знання про російське чиновництво дожовтневого періоду, дослідники виділяють такі його особливості, що відображені в понятті “чиновник”: чиновники розрізнялися за матеріальним становищем, якістю виконання службових функцій, моральним виглядом (вищі й нижчі чини). Чиновники вирізнялися невисоким рівнем освіти, що позначалося на якості їх діяльності. Зазначені особливості вплинули на формування найважливіших якостей чиновництва того часу: “влада над іншими верствами суспільства, залежність від начальника та очікування від нього винагороди, хабарництво, малоосвіченість, низький рівень професіоналізму, консерватизм, клановість, корупція, конформізм, перевага особистих і відомчих інтересів на шкоду державним, надмірна формалізація діяльності” [4; 5].

Незважаючи на те, що в російській мові типаж “чиновник” знайшов своє відбиття, висловимо припущення, що на певних етапах розвитку суспільства, а саме в XIX столітті, поняття “чиновник” у російській та українській етнокультурах не збіглося. Це зумовлено тим, що в описі типажу важливими є не тільки поняттєві характеристики, а й образно-перцептивні й ціннісні риси.

Основою визначення поняттєвого компоненту типажу “чиновник” є дані словникових дефініцій:

У словнику В. І. Даля чиновник XIX століття визначається як “той, що служить государеві й жалуваний чином” [3, IV, с. 605]. За денотативним значенням виявляється референт – людина, яка служить государю та яку за це шанують чином. Саме “чин” лежить в основі найменування. Етимологічно “чиновник” трактується через давньоруський “чин” – “порядок, підпорядкування, певне місце, посада, сан” [8, с. 484].

Сучасні словники відзначають певні зміни в слові “чиновник”: зберігається денотативне значення “державний службовець”, значення “чин” не фіксується, зважаючи на втрату чину в реальності [6, с. 16].

У СУМі знаходимо слово чиновник – 1) державний службовець певного рангу в дореволюційній Росії й за кордоном: [Панас:] Бідові у нас були чиновники: *там такі були, що й з мертвого здеруть!* (Кропивницький, І, 1958, с. 134); 2) перен. Людина, яка обмежується в якій-небудь справі формальним виконанням своїх обов'язків [7, XI, с. 327], тобто спостерігається розвиток вторинного значення номінації “чиновник”, яке є основою для образно-перцептивних і ціннісних характеристик.

Вільна енциклопедія також фіксує лексему чиновник, яка в Російській імперії означала “державний службовець, що мав чин. У широкому значенні – назва й нижчих державних службовців, які не мали чинів (канцеляристи, копіїсти)”.

В українській мові, як і в російській, дуже варіативно виражена переважно негативна оцінка лінгвокультурного типажу “чиновник” і закладена в значеннях спільнокоренових слів або синонімічно уточнюючих його номінантів: чинний – 1) який діє за певних умов, має юридичну силу; 2) заст. Діяльний, активний; статечний, гордий, з почуттям власної гідності [7, XI, с. 326]; чиновний, заст. – 1) який перебуває в якому-небудь чині на державній службі: Незабаром наїхало в село чиновного панства. Питають-розпитують, пишуть-записують (П. Мирний, II, 1954, с. 42) || Те саме, що чиновник 1); 2) який має великий чин, ранг [7, XI, с. 327]: [Мартин:] Ще спить. Сказано, чиновний чоловік, *не те, що простий шляхтич: ще й чорти навкулачки не бились, а він схопиться і засає по хазяйству!*. (К.-Карий, І, 1960, с. 349); – Гарний твій зять, хоч і не дуже чиновний, *говорили батюшки о. Хведорові* (Н.-Лев., I, 1956, с. 144); чиновничок, зневажл. – зменш. до чиновник [7, XI, с. 327]; чинолюбний – який любить чини, прагне будь-що їх мати, намагається вислужитися до високого рангу і т. ін. Чинолюбна людина [7, XI, с. 327]; чинодрал, розм., зневажл. – те саме, що чиновник [СУМ, XI, с. 327]; чинуша, розм., зневажл. – те саме, що чиновник [7, XI, с. 327]; *службист*, розм. – той, хто старанно, але формально ставиться до своїх службових обов'язків [7, IX, с. 378]; *бюрократ* – 1) службова особа, яка, на шкоду справі та інтересам громадян, неухильно додержується формальностей у справах; 2) заст. представник бюрократичної системи управління; великий урядовець [7, I, с. 269]; формаліст – 1) той, хто виявляє формалізм в якій-небудь справі [7, X, с. 620]; *кар'єрист* – той, хто пройнятий *кар'єризмом* [7, IV, с. 105]; *Фесенкова голова була вільна од усяких ідей, окрім отих, які панували в вищих кружках [гуртках]... Він підлаштувався під погляди тих кружків, бо був кар'єрист* (Н.-Лев., V, 1966, с. 141); *функціонер*, зах. – 1) службовець якої-небудь установи, підприємства; 2) партійний або профспілковий діяч, що виконує певні функції [7, X, с. 652].

У художніх дискурсах XIX століття нами було зафіксовано такі видові вияви родового поняття чиновник:

Губернський секретар-у дореволюційній Росії – цивільний чин (звання державного службовця за табелем про ранги) дванадцятого класу [1]:

[Степан:] Націєвський.

[Мартин:] Еге-ге! Націєвський! Ти, здається, казав, що йому Марися уподобалась?

[Степан:] Він питав мене, чи багато за нею приданого дасте, то, певно, уподобалась.

[Мартин:] А він же сам має який чин чи так ще – канцелярист?

[Степан:] Ні, він уже губернський секретар.

[Мартин:] О, чин має немалий!

[Степан:] Давно веде ісходящу.

[Мартин:] Ісходящу? А що то за штука та ісходяща?

[Степан:] Така книга. Через його руки всі бумаги ісходять: він їх і в розносі записує, і печата пакети. Без нього ні одна бумага не вийде з ратуші.

[Мартин:] Виходить, важна птиця (І. Карпенко-Карий, “Мартин Боруля”, с. 34-35).

Реєстратор – 1) особа, яка здійснює реєстрацію кого-, чого-небудь. || Юридична особа, яка має дозвіл на ведення реєстру власників іменних цінних паперів [1]:

[Степан:] Скоро і вступаючі йому поручать.

[Мартин:] Вступаючі?

[Степан:] Тоді вже всі бумаги і в ратушу, і з ратуші будуть іти через його руки.

[Мартин:] Яка ж це должность?

[Степан:] Регістратор.

[Мартин:] Губернський секретар, ще й регістратор!.. *Якраз для нашої Марисі жених, а за придане нехай не турбується. Скажи, щоб приїздив. Коли хоче, то нехай на наших же конях і приїде, я його і звідціля одвезу в город на своїх. Побалакай з ним... так, знаєш, політично, і коли тепер не приїде, то напиши мені, що скаже* (І. Карпенко-Карий, “Мартин Боруля”, с. 35).

Канцелярист— 1) дрібний службовець канцелярії; писар. 2) працівник апарату, що формально, по бюрократичному ставиться до виконання своїх обов’язків [1]:

[Мартин:] Чула: папаша, мамаша... треба так казати, як дворянські діти кажуть.

[Марися:] Я так і не вимовлю.

[Мартин:] Привчайся, ти на такій лінії. (До Степана). Ходім! (Обніма його за стан). Канцелярист! (І. Карпенко-Карий, “Мартин Боруля”, с. 35);

[Мартин:] ... глянь на себе і глянь на Миколу. То таки мужик репаний, а ти канцелярист!.. (І. Карпенко-Карий, “Мартин Боруля”, с.38-39).

Столоначальник – у дореволюційній Росії – урядовець, начальник стола (установи або відділу установи, що займається певними канцелярськими справами) [1]:

[Степан:] А які є бумаги! Ай, ай, ай! Особливо як заведеться переріканіє: кому діло треба зробити. Тут один другого бриє так... що аж пальці знать!.. наш секретар пише: “Прошу не вдаватися в ізлішню, обременительную, бесполезную і для времени разорвительную перепіску, ібо 215, 216 і 217 ст. XV тома 11 часті іздання 1857 года научают, как следует сіє дело направитъ”. А нам отвічають: “Єслі категорически виникнуть в указание статьи, то оніє к делу не относятся, ібо”... чудесно!

[Микола:] Ти їх, як молитви, знаєш...

[Степан:] Напам’ять завучую. *Мені Антон Спиридонович совітують* виучувати бумагу напам’ять. *Він теж виучував, а тепер* столоначальником по уголовній часті.

[Микола:] Ну, як собі хочеш, а я б скорій рови копав, ніж таку роботу робить (І. Карпенко-Карий, “Мартин Боруля”, с. 37).

Письмоводитель— службовець, обов’язком якого було ведення канцелярських справ; діловод [1]:

[Мартин:] Іди здоров!

Микола пішов.

Чого він до тебе в’язне, які ви товариші? Мало чого, що з одного села, що однолітки, та у кожного з вас інша дорога! Ти, сину, не дружи з нерівнею, краще з вищими, ніж з нижчими. Яка тобі компанія – Микола? Мужик – одно слово, а ти на такій лінії, трешся між людьми іншого кола... *Може, бог дасть, і столоначальником будеш або й письменником у станового. Це не то що: “щоб, половий!”, “цабе, перістий!”, а ніт йому ле, а пил припада на лице і смуги по всій тварі, та дьогтем смердить від нього, як від мазниці. А у тебе друга лінія! Одно те, що не сьогодні-завтра утвдять в дворянстві, та от тобі й чин на той рік дадуть; атестат з уездного училища нужно, казав мені секретар, то ми достанемо; а друге, хоч би її зараз, глянь на себе і глянь на Миколу* (І. Карпенко-Карий, “Мартин Боруля”, с. 37).

Варто зазначити, що опис типу “чиновник” передбачає визначення не тільки його поняттєвого обсягу, що досягається переважно зверненням до різноманітних словників української мови, але й наданням типу образних і ціннісних характеристик. Виявлення останніх стає можливим завдяки аналізу контекстів різножанрових художніх дискурсів XIX ст.

Оскільки типаж “чиновник” був описаний на матеріалі російської мови, то в рамках розділу буде проведений зіставний аналіз поняттєвих, образних і ціннісних характеристик типу “чиновник” із метою виявлення спільного та відмінного в його сприйнятті в російській та українській культурах.

Типаж “чиновник” варто описувати як з точки зору соціально-історичних умов, у межах яких виділяється певний типаж, так і з боку перцептивно-образних уявлень про нього, що включає зовнішність, вік, стать, соціальне походження, місце існування, мовні особливості, манери поведінки, види діяльності та дозвілля.

Як показує матеріал дослідження, в українській художній літературі XIX століття типаж “чиновник”, як правило, отримує негативну оцінку.

Слід зазначити, що функціональні, комунікативні, інтелектуальні характеристики, а також характеристики зовнішнього вигляду лінгвокультурного типу “чиновник” протягом певного часу змінювалися. Одна з причин еволюції ознак типу полягає в тому, що окремі функції чиновників були анульовані у зв’язку зі змінами державного ладу й ідеології.

За матеріалами українських художніх текстів XIX ст., мова чиновників є макаронічною, тобто наявна механічна суміш слів чи висловів із різних мов або переінакшення їх на іноземний лад. У художніх дискурсах макаронічна мова імітує мову чужинців, пародіює тих, хто захоплюється запозиченнями та як мовний засіб гумору й сатири вжита у творчості І. Когляревського, Г. Квітки-Основ’яненка, М. Старицького та ін. письменників. (Пор.: мова російського чиновника представляє собою розгорнутий логічний текст, побудований за зразком офіційного документа. Канцелярський стиль мови явно недоречний в усному повсякденному спілкуванні, і промовець навмисно користується довгими періодами, щоб поставити адресата в становище нижчестоящего. Почасті це відбувається за інерцією: чиновник звик так говорити на службі, але разом з тим він отримує безперечно задоволення, принижуючи людину) [4].

Оцінні характеристики чиновників здебільшого полягають у різкому осуді цієї соціальної групи за властиву

цим людям корумпованість. У нашій картотеці прикладів висловлювання, у яких викривається хабарництво й злочинство серед чиновників, складають значну частину ілюстративного матеріалу:

[Мартин:] От бач! Де ж йому рівняться? Коли б, господи, тільки утвердили у дворянстві мерщій. Ти кажеш, що Кастан Іванович завіря, що коли вже депутатське зібрання признало, то й сенат признає?

[Степан:] Кастан Іванович казав мені: поклонись батькові і скажи, що от-от буде не доказующий, а настояний дворянин, тепер безперемінно утвердять, бо діло в сенаті вже шостий місяць!..

[Мартин:] Треба йому четвертей п'ять вівса послать. Там, як побачиш Кастана Івановича, нагадай йому про мендаль, він вже знає. Скажи, папінька просили за мендаль. Не забудь (І. Карпенко-Карий, "Мартин Боруля", с. 38-39).

Хабарництво поширене серед чиновників, що займають відповідальні пости й мають повноваження приймати ті чи інші рішення.

Типажу "чиновник" притаманні такі риси характеру: низький рівень освіченості, нерозумність у прийнятті рішень; лінь, байдужість, жорстокість. Головними вадами типуажу, згідно з художніми текстами ХІХ ст., є корумпованість, зверхнє ставлення до інших соціальних груп, схильність до корпоративних відносин, зловживання службовим становищем, неналежне виконання функціональних обов'язків.

Отже, моделювання лінгвокультурних типуажів – упізнаваних представників суспільства, поведінка яких визначає й ілюструє культурні домінанти соціуму, – дозволяє виділити напрями типізації особистості, релевантні для лінгвокультурології.

Запропонована модель аналізу лінгвокультурного типуажу "чиновник", який зафіксований в українському художньому дискурсі ХІХ століття, може бути застосована для детальнішого дослідження лінгвокультурних типуажів на ширшому текстовому матеріалі чи матеріалі певного історичного періоду, а також може прислужитися для реалізації порівняльно-зіставного підходу до вивчення лінгвокультурних типуажів на матеріалі кількох мов.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови: В'ячеслав Тимофійович Бусел (уклад. та голов. ред.). – К.: Перун, 2005. – 1728 с.
2. Вікіпедія //uk.wikipedia.org.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. Даль. – М.: Рус. яз., 1989.
4. Карасик В. И. Лингвокультурный типаж "русский чиновник" // Авторитетность и коммуникация. Серия "Аспекты языка и коммуникации". – Вып. 4. – Воронеж: Воронежский государственный университет; Издательский дом Алейниковых, 2008. – С. 38-51.
5. Карасик В. И. Языковая кристаллизация смысла / В. И. Карасик. – Волгоград: Парадигма, 2010. – 422 с.
6. Назаренко О. Г. Концепт "чиновник" в текстах отечественной культуры: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. культурол. Наук: 24.00.01 "Теория и история культуры" / О. Г. Назаренко. – Владивосток, 2007. – 28 с.
7. Словник української мови: у 11т. / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
8. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка : Более 5 000 слов. – 2-е изд., перераб. и доп. / Г. П. Цыганенко. – К.: Рад. шк., 1989. – 511 с.
9. Щеглова И. В. Лингвокультурный типаж "чиновник" (на материале русского языка): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: 10.02.19 "Теория языка" / И. В. Щеглова. – Волгоград, 2010. – 25 с.